

ERMƏNİSTAN AZƏRBAYCANLILARI VƏ ONLARIN ACI TALEYİ

Fəlsəfə elmləri doktoru Sabir Əsədovun tarix elmləri namizədi İsrəfil Məmmədovla zəngin mənbələr, rəsmi məlumatlar və məxəzlər əsasında birgə yazdığı “Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi” tarixi oçerkinə oxuculara təqdim edirik.

(əvvəli 29, 30 aprel, 1, 2 və 3 may tarixli saylarımızda)

1905-ci ilin iyun ayının doqquzunda ermənilər azərbaycanlılar yaşayan Təkiyə (Eçmiədzin qəzası) kəndinə hücum etmişlər. Müsəlmanlar tamamilə silahsız, ermənilər isə mükəmməl silahlı olmuşlar. Ona görə də sakinlər kəndi boşaldıb, arvad-uşaqlarını götürüb dağlara qaçmışlar. Axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdül-Hüseyn Qazızadənin böyük imarətlərinə od vurulub iki yüz cild müqəddəs Quran və digər kitabları yandırılmışdı. Onun kitabxanası və qazi idarəsinə məxsus kitablar məhv edilmişdi. Ermənilər quranları süngülərə keçirib məşəl kimi yandırmışlar. Azərbaycanlıların məsciddə gizləndiyini güman edən ermənilər güllələrlə onun divarlarını arı şanı kimi dəlik-dəlik etmişlər. Sonralar Eçmiədzində 9 məşhur azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, hökumət isə heç bir tədbir görməmişdir.

1906-cı il iyul ayının 29-da Qafan rayonunun mədən bazarını dağıtdıqdan sonra ermənilər Karxana kəndinə hücum etmişlər. Hər tərəfdən kəndi atəşə tutmuşlar. Silahsız kənd camaatı beş min tüfəngdən açılan atəşin altında öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Ermənilər qaçıb xilas olmağa cəhd göstərən kənd sakinlərini də əsir alır, ya da yerində qətlə yetirirdilər. Qana susamış ermənilər kəndi dağıtmaq kifayətlənməyərək qaçıb pünhan bir yerdə sığınacaq tapmış 30-dək qadını vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Dəhşətli burasıdır ki, zavallı qadınların tapılıb öldürülməsinə səbəb Pakizə adlı ismətli bir qadının Firuzə adlı məsum körpəsi olmuşdur. Ətrafa yayılan ardı-arası kəsilmək bilməyən atəş səslərindən dəhşətə gələn yazıq körpənin ağlamaq səsi eşidilməsin deyə anası onu bərk-bərk bağrına basıbmiş, boğulmaqdan xilas olmaq üçün qəflətən anasının sinəsindən dartınıb başını qaldıran körpənin naləsini eşidən ermənilər azğincasına hücum çəkərək bu qadınları qanlarına qəltan etmişlər.

Elə həmin gün ermənilər Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərini dağıdıb viran qoymuş, əhaliyə divan tutmuşlar. Qaçıb xilas olanlar Qatar kəndinə pənah götürmüşlər.

Lakin avqust ayının 1-də dişinədək silahlanmış ermənilər hər tərəfdən Qatar

kəndini mühasirəyə alıb atəşə tutmuşlar. Kəndin camaatına divan tutan ermənilərə rus zabitlərinin “əhsən” deməsi indiki hadisələri – Qarabağın dağlıq bölgəsində baş verən döyüşləri xatırladır.

Kənd camaatının başına yağdırılan güllələrdən dəhşətə gələn bir ləzgi strajnik rus zabiti Saxarova yaxınlaşıb həyəcanla yalvarır ki, o, yaxındakı rus qoşunlarını köməyə çağırınsın. Bu faciəli səhnəni razılıq hissi ilə seyr edən Saxarov ona əsla məhəl qoymadan sevincə deyir: “Görmürsən, ermənilər neçə canalıcı güllə atırlar. Əhsən!”

Ermənilər hər tərəfdən kəndi mühasirəyə alsalar da, onların qüvvəsindən xəbərdar olmadıqlarından cürət edib kəndə yaxınlaşa bilməmişlər. Buna görə də onların qüvvəsini öyrənmək üçün Saxarovun razılığı ilə 50 nəfər kazakı və bir uryadniki kəndə göndərmişlər. Kazaklar kəndə girərək onların əksəriyyətinin silahlı olduğunu görüb “siz evlərinizdə rahat oturunuz, ermənilərin güllələrinə qətiyyənlə cavab verməyiniz, əlbəttə, hökumət özü sonradan onları tənbeh edib cəzalandıracaqdır” – deməklə onları aldatmışdılar. Bu, əslində ruslar tərəfindən ustalıqla qurulmuş növbəti təhlükəli tələ idi.

Qatar kəndi hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunduğundan kəndin əhalisi heç bir yerdən kömək gözləməirdi. Vuruşlar isə davam edirdi. Ermənilərdən 8 min silahlı bu vuruşlarda iştirak edirdi. Doqquz gün şiddətli vuruşmaların davam etməsinə baxmayaraq ermənilər kəndi ala bilmədilər. Çarəsizlikdən qatarlılar kənddən 30-35 km cənubda olan Zəngilana qasidlə xəbər göndərərək kəndin bu çətin günündə onlara kömək göstərmələrini xahiş etmişdilər. Lakin zəngilanlılardan “Bizdən sizə kömək olmayacaq, başınıza çarə qılın”, - cavabını aldıqdan sonra onların son ümidləri də puça çıxmışdır.

Belə bir fakt da məlumdur ki, qatarlıların məğlubiyyətində Məlik Azaryantsın mis mədənlərində işləyən bir qrup iranlı fəhlənin də xəyanətinin rolu olmuşdur. Bir gün onların “ya Əli!” – deyə-deyə kəndə neft, dinamit daşdıqlarını gören qatarlılar elə bildilər ki, bu müsəlmanlar onlara sursat götürürlər. Demə, bu mürvətsizlər ermənilərin tapşırığını yerinə yetirirlərmiş. Kəndə daxil olan kimi neft töküblər yandırmış,

dinamitlə partlatmışlar.

Qatar kəndi dağıdılıb bütöyün yandırılmasında da, camaat ordan çıxmamışdır. Ermənilər axşama yaxın kəndə bombalar da atmışlar. Lakin xalqı kənddən çıxara bilməmişlər. Yalnız axşamın aləqaranlığında ermənilər gedəndən sonra burda qalmağın mümkün olmadığını gören kənd əhli 10 kilometr şimalda olan Girətağ azərbaycanlı kəndinə qaçmışdır.

Erməni millətçiləri 750 tüstüdən (evdən) 3500 nəfərdən ibarət əhalisi olan Qatar kəndini dağıtdıqdan sonra Oxçu çayı sahilində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini viran edərək Zəngəzur qəzasının açarı hesab edilən Oxçu, Şabadın, Aralık, Pirdavdan və Atqız kəndlərini qarət etməyə başladılar. Yerli daşnaklar Aleksandropol (Gümri), İrəvan, Abaran və Şoragəl qəzalarından güclü hərbi kömək aldıqdan sonra avqust ayının əvvəllərində Oxçu kəndinin yaxınlığındakı Papislı və Kürdükan erməni kəndlərində cəmləmişdilər. Avqustun 9-da ən müasir silahlarla silahlanmış bu dəstələr hücumə keçərək yuxarıda adları çəkilən kəndlərin beşini də xarabalığa çevirdilər. Cəlladlar qocalara, uşaqlara, qadınlara məhəl qoymadan əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirmişlər. Sonra avqustun 13-də erməni daşnak qaniçənlərin qətlindən xilas olmuş bu kəndlərin səçqin əhalisi Pirdavdan kəndinin yuxarı qəmtində qible ilə üz bəüz olan Saqqarsuya qaçıb oradakı daşların arxasını sığınacaq etmişlər.

Saqqarsuda erməni millətçiləri bəşəriyyət tarixində misli görünməmiş elə bir vəhşilik törətmişlər ki, bu faşizmi, azərbaycanlılara tutulan divanı, bu tarixi faktı oxucuya çatdırmaq üçün dəhşətli səhnəni edibin öz sözləri ilə veririk: Ağlaşma səsi daşların təpəsindən ermənilərin sığınacaqlarında-səngərlərində əks-səda verirdi. Kəndin ağsaqqalı Molla Həsən Əfəndi də öz ailəsilə Saqqarsuya qaçmışdı. Kənddə ancaq qaçmağa halı olmayan və sahibləri evdə olmayıb, yaxud qocalıqdan gözləri tutulmuş qadın tayfaları qalmışdır ki, sübh olan kimi onların hamısı qətl olunub.

Saqqarsuda sığınmış müsəlman camaatının başı üstündən sübh çağrı bir dəstə “ya Əli, ya Əli!” fəryadlarıyla müsəlmanlara sarı gəldiyindən avam və çəşmiş müsəlmanlar “bu gələn qoşun islam qoşunudur” deyər güman edib ağlaya-ağlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırmağa başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam köylərində də qırğın baş verdiyindən Saqqarsuyun

başına qədər fəryad, nalə sədasının müsbətli şəkildə əks etdiyini qaçıb Ordubada gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuda sığınmaq etmiş camaat qırılıb, qaçıb qurtarandan sonra Molla Həsən Əfəndi bir çox qadınla Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb, Quran xatirənə rəhm etməyi istəyib ağlasalar da, Quranı, bəlkə İncili-mübarəki də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürdükləri bir neçə müqəddəs kitabı və Quranları odlayib məşəl kimi süngülərin ucuna taxmışlar. Sağ qalan əhali qarlı dağ yolu ilə, çır-çılpaq Ordubada və mahalın kəndlərinə pənah aparmışdılar. Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduğundan, xüsusən başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdi.

Oxçu-Şabadın fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərinə ağlaya-ağlaya pənah gətirməsi şəhər camaatına çox qəmli təsir göstərdi. Camaatın istirahəti üçün xüsusi yerlər, evlər ayrılır, müsibət qurbanlarına qalmaları üçün otaqlar verilir. Ən əvvəl yaralılar üçün cərrah və dava hazırlayıb, müalicəsinə başlanılır. Onlara imkan daxilində əmanət olaraq evlərdən ev əşyaları da verilir. Xudavəndi-ələmin qüdrətindən sərvəti və dövləti bol olan bu kiçik şəhərdə bir günün içində onların əsas ehtiyaclarına əncam verilib, ancaq sonra dağlarda qalan camaatın halına yetişmək, şəhərə gətirmək və yaralıları dağda bağlayıb huşa gətirəndən sonra şəhərə endirmək, ölənləri dəfn etmək üçün müxtəlif tədbirlər görülür, şəhər və mahal camaatından mükəmməl bir dəstə təşkil edilib cərrahi işlər üçün kifayət qədər dərman, azuqə və yaralı daşımaq üçün minik heyvanları hazırlayıb, ölənləri dəfn etməkdən ötrü kəfən və sair ləvazimat, bir neçə çadır tədarük edib 1906-cı il avqust ayının 16-da axşam üstü dəstələr dağlara doğru hərəkət etdilər.

Ordubadlıların Qapan dərəsində birinci səfəri 1906-cı il avqustun 17-də məhz qanlı-qadalı Saqqarsuya olmuşdur. Havanın pisliyinə baxmayaraq, dəstə bir neçə bələdçi ilə ətrafı öyrənməyə başlayır. Saqqarsuyun ətrafında bir qan çalası görünüyündən o tərəfə gedirlər. Soyuğun şiddətliyindən qan çalası buz bağlamışdı. Bununla belə daşın bir tərəfindən damcıdamcı qan sızır. Bu halı gördükdə camaat heyrət içində qaldı. Daşın arasında 62 nəfər qadın və uşaq cənazəsi bir-birinin üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü. Camaat qadınların bu halını görüb çox ağladı. Az

sonra cəsədlərin arasından bir sızılı eşidildi. Diqqətlə baxdıqda iki qıçlarından yaralanıb bihuş düşmüş bir qadının həyat ilə ölüm arasında ağır mübarizə apardığını gördülər. Zavallı qadın çadıra gətiriləndən sonra huşa gəldi. Ağlayaraq bu sözləri söylədi:

“Molla Həsən Əfəndinin yanında olan biz qadın tayfaları o mərhumun doğrandığını görüb qaçaraq bu daşın arasına pənah gətirdik. Molla Həsən Əfəndini öldürdükdən sonra bir dəstə erməni bu qətl olunmuşları bu hala qoydu. Mənim də bəndəmin yarısı eşikdə qalmışdı. Zira, daşın arasında camaat çox olduğundan mənim bədənime yer olmamışdı, ona görə bir neçə erməni yetişib mənim çöldə qalan qıçlarımı doğramağa başladı. Bu halda bir erməni sahib-mənsəbi əlində qılınc yetişib məni öldürməyə mane oldu (?) və bu sözləri mənə söyləyib keçdi:

– Bizim Qafqazda müsəlmanlarla müharibədir. Fəqət, bu müharibələr sünni camaatıyla olmayıb, şiələr ilədir. Ancaq siz sünni camaatının başına gətirilən əziyyətlər Osmanlı sultanının ermənilərin başına gətirdiyi müsibətlər əvəzinə edilir. Bu qırğının cümləsini Osmanlı tərəfindən bilməlisiniz! Siz qadınlara nə qədər cəfalar edilsə, Osmanlıda Sasun, Zeytun, Van diyarlarında hökumət cəfasından müsəlmanların əsarəti altına düşüb islam məzhəbini qəbul edən erməni xanımlarının yarısına edilən qədər belə olmayıbdır”. Həmin qadın yaranın şiddətli olduğundan şəhərə yox, Pəzməri adlanan islam köyünə göndərildi.

Avqust ayının 18-də sübh namazından sonra dəstə sığındığı meşəyə girir. Bir az getdikdən sonra 25 yaranında bir qadın və bir cavan oğlan cənazəsi görünür. Bələdçinin rəvayətinə görə, ər və arvad imiş, bir yerdə doğranmışlar. Buradan keçərək dəstə Molla Həsən Əfəndinin şəhadətəgahına yaxınlaşır. Onun bədənini, canamazı və s. müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala doğru bir palaz parçası göründü. Bu, camaatın hamısını ağlatdı.

Zira, palazı kənara çəkən kimi 15 nəfər üzrlərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilməmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənəri gördü. Cənub səmtə həddən artıq arvad-uşaq bədənəri tökülmüşdü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdə olan qarlar yığılıb cənazələrin üstünə tökülmüşdü. Amma yenə bədənələrində son nəfəsi olan qətl olunmuş bacıların qətlənən məzlum qanlarından qarlar uzaqdan bahar lələləri

kimi qızarıb insanı özünə cəlb edirdi. Onları dəfn etmək üçün daş-torpaq mümkün olmadığından, meşənin yarpaqları və bu daqları ilə dəfn edildilər.

Pirdavdan kəndində tüstülənən bir imarətdə cavan bir oğlan bədənə var idi. Cəsədin baş tərəfində parça-parça olunmuş bir qoca arvad bədənə var idi. Bələdçilərin dediklərinə görə, bu cavan oğlan müharibə vaxtı yaralandığından anası onu qoyub getməmiş, buna görə onu da oğlunun yanında doğramışdılar.

Doğrudan da, tarix təkrar olunur. 1905-ci ildə erməni millətçilərinin törətdikləri sivilizasiya tarixində misli görünməmiş vəhşiliklər 1918-1920-ci illərdə, 1988-ci ildə yenidən təkrar olunmuşdur. Soyqırım məqsədini qarşıya qoymuş erməni millətçilərinin qanlı etnik təmizləmələrinin başlıca səbəblərini görkəmli ədib M. S. Orudabadi bunlarda görüb:

1-ci səbəb. Erməni daşnaksütyun komitəsinin müstəbid idarə üsulunun yara-dılması.

2-ci səbəb. Məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarşıdığından xırda məmurlar özbaşınalıq edib erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün heç bir tədbir görməmişlər. Tədbir gördükdə isə ermənilərin terrorlarından qorxaraq bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbəni vıdiansızlıqlar etməkdə idilər.

3-cü səbəb və iğtişaşlara gəldikdə, müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Müsəlmanlar elm və siyasətdən bixəbər olduqlarından hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən necə istifadə etdiklərini başa düşməmişlər. Bakı faciəsindən sonra erməni-müsəlman hadisələrinin bu qədər uzanmasına səbəb müsəlmanların elmsizliyidir, digər bir səbəb də var ki, o da müsəlmanların silahsız və müasir işlərdən xəbərsizliyidir.

4-cü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Bu səbəbiyyəti isbat üçün qələmə bir o qədər güc sərf etmək lazımdır deyil. Zira, ermənilərin hər aybaşı Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərzi-hal etmələri bunlara kamil bir sübutdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, erməni-müsəlman müharibələrində nəinki səbəblər, problemlər bir-birinin eynidir, hətta müharibə aparmaq metodları, üsulları da bir-birinə; oxşayır, ssenari də eynidir.

(davamı növbəti saylarımızda)